

Švietimo epochos atspindžiai JURGIO PABRĖŽOS pamoksluose

LAIMA GYLIENĖ

Nuotraukoje – Jurgio Ambrozijaus (Ambraziejaus) Pabrėžos rankraščio apie augalus fragmentas. Iliustracija iš redakcijos archyvo

Beveik visi autoriai, rašę apie XIX a. pradžios Lietuvos kultūros veikėjus (švietėjus), tarp nedaugelio kitų mini ir Jurgį Pabrėžą. Iš amžininkų apie jį rašė Motiejus Valančius / Valančius M., 1848, p. 71–75/. XIX a. pabaigoje J. Pabrėža pirmiausia susidomėjo tie, kurie registravo lietuviškas knygas ir rankraščius – Šliupas J., 1890, p. 50, S. Baltramaitis / pavardė rusiškai, 1894, s. 103/, Janušis P., 1898, p. 61/ ir kt. 1900 m. J. T. Vaižgantas paskelbė pluoštelį medžiagos J. Pabrėžos biografijai / Vaižgantas, 1900, p. 67/, o 1900 m. Amerikoje buvo išleistas J. Pabrėžos veikalas „Botanika arba Taislius Auguminis“. Ypač stengėsi prikelti J. Pabrėžą iš užmaršties Nepriklausomos Lietuvos kultūros veikėjai. To laikotarpio straipsnių apie J. Pabrėžą bibliografijoje – 35 pozicijos. Deja, tai daugiausia nedidelės apimties straipsniai, kuriuose paminimi svarbiausi J. Pabrėžos biografijos faktai ir išvardijami svarbiausi darbai. Jį mini M. ir V. Biržiškos, rengdami Lietuvių bibliografiją / Biržiška V., 1926; 1931, p. 38/ ir lietuviškų raštų istoriją / Biržiška M., 1925, p. 100/. K. Rėgelis, leisdamas „Lietuvos Floros šaltinius“, ištyrė ir įvertino J. Pabrėžos herbarą / Rėgelis K., 1932, p. 28/. Tuo metu Antanas Salys buvo nuvykęs į Kretingos vienuolyną, kur peržiūrėjo ir suregistravo išlikusius J. Pabrėžos rankraščius, daugelio kurių po karo jau neberasta / Salys A., 1927, p. 16/.

Po karo apie J. Pabrėžą vėl rašė lietuvių literatūros tyrinėtojai. V. Biržiškos „Aleksandryne“ J. Pabrėžai skiriama 14 puslapių / Biržiška V., 1990, t. 2, p. 306–320/. Nemažai nedidelės apimties proginių straipsnių pasirodė minint jo gimimo 200-ąsias metines, kuriuose naujos informacijos nedaug. Šiam jubiliejui skirta ir 1972 m. Botanikos instituto bei Lietuvos botanikų draugijos išleista knyga-straipsnių rinkinys „J. Pabrėža. 1771–1849“. Čia apie jo herbarą rašo R. Jankevičienė ir Ž Lazdauskaitė, apie sporingus augalus – J. Minkevičius, botanikos veikalų rašybą – Z. Jonikaitė, geografijos vadovėlį – J. Tarvydas, apie J. Pabrėžą kaip pirmąjį Lietuvos farmakognostą – K. Kanopka. Siauros srities specialistų (botanikų, kalbininkų, geografų, medikų) tyrinėjimai ir vertinimai be galo svarbūs. Be jų būtų neįmanoma susidaryti pilno vaizdo apie šią iškilų asmenybę, nes patys istorikai nebūtų pajėgūs šiuolaikinio

mokslo kontekste įvertinti gamtamokslinių J. Pabrėžos darbų.

Kaip jau minėjome, J. Pabrėža yra laikomas vienu nedaugelio XIX a. pirmos pusės lietuvių švietėjų, nors jam gyvam esant nė vienas švietėjiškas jo veikalas nebuvo išleistas. Vienintelė J. Pabrėžos knygelė „Pakratima tąn Saužinės“ buvo išleista 1849 m., tačiau rinkoje pasirodė tik 1850 m., jam jau mirus. Visa jo surinkta informacija apie Lietuvos augalus, apie žmonių gydymą, geografijos vadovėlis liko rankraščiuose, taigi ten išdėstytos mintys taip ir nepasiekė tų, kuriems jos buvo skirtos. Tai skaudi daugelio to laikmečio lietuviškai rašiusių tragedija (D. Poškos, J. Klemento, Bukausko, J. Čiuldos ir kt.).

Negalėdamas šviesti tautos per savo raštus, J. Pabrėža turėjo pasitenkinti savo minčių ir žinių perdavimu per pamokslus.

Indiano universiteto profesorius J. Penikis, tyręs teorinius Baltijos valstybių nacionalinių judėjimų aspektus, pasiūlė tezę, pagal kurią Baltijos šalių bendruomeninių ir nacionalinių judėjimų raida priklausė nuo trijų faktorių grupių: 1) socialinių, etninių ir nacionalinių lyderių charakteristikų ir tos informacijos, kurią jie stengiasi perduoti potencialiai auditorijai apibrėžtu veiklos periodu; 2) socialinių ir kultūrinių charakteristikų tos visuomenės, kuriai skirta lyderių perduodama informacija; 3) Socialinių-ekonominių ir politinių struktūrų, kuriuose tiek lyderiai, tiek plačioji visuomenė turi veikti. Jis pažymėjo, kad iki šiol istorikai daugiausia dėmesio kreipė į pirmos ir trečios grupių faktorius, t. y. tyrė herojines figūras arba lyderius ir to meto politikus, gana mažai dėmesio kreipdami pačiai skaitlingiausiai, bet socialine ir kultūrine prasme anonimiškiausiai, nebyliai visuomenės daliai / Penikis J., 1983, p. 25/.

Lietuvos kultūros istorikų dėmesys taip pat daugiausia nukreiptas į intelektualinį elitą, jo nuveiktus darbus, daugias bei vienu ar kitu Vakarų Europoje gimusių idėjų paplitimą tarp jų. Šie tyrinėjimai dėkingi ta prasme, kad yra išlikę daug dokumentų, susijusių su elito veikla. Tuo tarpu tirti, kiek vienos ar kitos idėjos pasiekė didžiąją visuomenės dalį, jos žemutinius sluoksnius ypatingai sunku, nes neįmanoma sužinoti minčių tų žmonių, kurie, be tautosakos, nepalikė beveik jokio kito pėdsako apie savo pažiūras ir savo gal-

voseną. Čia gali padėti tik netiesioginiai tyrimai, nes mes galime įsivaizduoti, ką visuomenė arba tam tikros jos grupės galvoja, kuo gyvena iš knygų, laikraščių, kurie jai neprieinami ir kuriuos ji skaito, išsimokslinimo, kurį ji gauna, o tuo atveju, kai žmonės yra vieni neraštingi arba menkai raštingi, ir iš informacijos, kuri juos pasiekia. Taigi ir iš pamokslų, kurie jai sakomi.

J. Pabrėžos pamokslais pirmiausia susidomėjo etnografi, radę tenai puikios medžiagos XIX a. I p. žemaičių buičiai ir ypač vestuvių papročiams nušviesti. Šiais klausimais rašė Stasys Skrodenis / Skrodenis S., 1972, p. 66–76/, J. Povilonis / Povilonis J., 1939, p. 873/, A. Pakalniškis / Pakalniškis A., 1977, p. 7–24/.

A. Tereškino straipsnyje nagrinėjama, kaip M. Alšausko, M. Karpavičiaus, V. Kalinsko ir J. Pabrėžos pamoksluose pasireiškė Dievo, meilės ir mirties vaizdiniai / Tereškinas A., 1992, p. 3–23/.

Renkant medžiagą šiam darbui, tėvų pranciškonų rūpesčiu į Romą pakviesta Irena Vaišvilaitė sutvarkė ir užbaigė parengti spaudai teologijos daktaro J. Gidžiūno, mirusio 1984 m., knygą, skirtą J. Pabrėžos gyvenimui ir darbams / Gidžiūnas J., 1993. Šioje knygoje pirmą kartą išsamiai nušviesta J. Pabrėžos biografija, nors naujų faktų, paremtų archyviniais duomenimis, joje nepateikta. Daug dėmesio skirta ir pamokslų turiniui.

Kad būtų išvengta kartojimosi, renkant medžiagą šiam darbui, buvo apsiribojama tik pasaulietiška informacija, kurią pavyko apimti J. Pabrėžos pamoksluose. Tai elementarios pedagogikos, medicinos, higienos, teisės žinios. Švietimo lygis buvo žemas, neturėta literatūros gimtąja kalba, todėl daugumai Žemaitijos valstiečių tokia informacija nebuvo prieinama, ir praktiškasis J. Pabrėža iš meilės savo artimui ryžosi kalbėti apie tai per pamokslus. Šiuo požiūriu mėginta palyginti J. Pabrėžos ir kitų pamokslininkų pamokslus, o taip pat pateikti kiek galima išsamesnį to meto gyvenimo foną, pagrįsti, kodėl J. Pabrėža sakė ir kodėl buvo reikalingi tokie pamokslai.

V. Gidžiūnas, remdamasis M. Valančiaus, P. Ruškio, J. Pečkaičio, V. Biržiškos, A. Salio ir kt. tyrinėjimais, teigia, kad iš pradžių yra buvę 10 J. Pabrėžos pamokslų rinkinių. Jis nurodo šių rinkinių apimtį ir likimą: I-asis (711 psl., dingęs), II-asis (546 lapų, dingęs), III-asis (140 psl., dingęs), IV-asis (860 lapų, saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje), V-asis (156 lapų, dingęs), VI-asis (358 lapų, dingęs), VII-asis (622 lapų, patekęs į JAV ir ten saugomas), VIII-asis (48 lapų, dingęs), IX-asis (212 lapų, dingęs) ir X-asis (179 lapų, dingęs). V. Gidžiūno darbe nurodyta, kad vienas iš išlikusių J. Pabrėžos pamokslų rinkinių saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jo pavadinimas sutampa su V. Gidžiūno nurodyto, kaip dingusio, II-ojo rinkinio pavadinimu: „Pamokslas apie septynis sakramentus“, o puslapių skaičius sutampa su V. Gidžiūno nurodyto I-ojo rinkinio puslapių skaičiumi / Gidžiūnas V., 1993, p. 95–99/.

Taigi, mums buvo prieinami 2 pamokslų rinkiniai, iš kurių vienas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, o kitas – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jais ir buvo naudotasi, rengiant šį darbą.

J. Povilonis, dar matęs visus J. Pabrėžos pamokslų rankraščius, rašo, kad J. Pabrėža buvo aplankęs beveik visas žemaičių parapijas ir savo ugningais pamokslais pastatęs sau paminklą / Povilonis J., 1939, p. 122/. M. Valančius taip pat užsimena apie J. Pabrėžos pamokslų populiarumą, rašydamas „žmonės jo pamokslų kaip kokio apaštalo su didžiausia atidžia klausio ir nemaž

gauna pelno išganingą“ / Valančius M., 1972, t. 2, p. 274/. P. Ruškio duomenimis J. Pabrėža yra sakęs pamokslus Andriejave, Beržore, Budriuose, Darbėnuose, Gargžduose, Jokūbave, Kalnalyje, Kartenoje, Kontaučiuose, Kretingoje, Laukžemėje, Lenkimuose, Lieplaukėje, Mosėdyje, Salantuose, Šilalėje (Šilutė), Tveruose, Vėžaičiuose ir Žilbinuose / Gidžiūnas V., 1993, p. 105/.

Tam, kad suvoktume pasaulietiškos informacijos sklaidimo per pamokslus svarbą, pirmiausia išsiaiškinkime, koks buvo plačiųjų visuomenės sluoksnių išsilavinimas ir švietimosi galimybės iki 1831 m. (šiais metais datuojami paskutiniai J. Pabrėžos užrašyti pamokslai).

Anot M. Lukšienės, buvo paskaičiuota, kad 1809 m. Šiaulių, Telšių ir Raseinių apskrityse iš 1 000 žmonių mokėsi 10, o 1824 m. – 15 vaikų. Tačiau jei mes atmesime bajorus ir išskirsime tik valstiečius, kurie sudarė apie 80 proc. visų gyventojų, gausime, kad iš 1 000 valstiečių Šiaulių apskrityje 1824 m. mokėsi tik 7 vaikai, didžioji dalis parapijose (besimokantys bakalorijose į šį skaičių neįeina). Parapijose mokyklose valstiečių vaikų buvo šiek tiek mažiau, negu pusė, o apskritimėse – tik apie dešimtadali. Mergaičių, tiek valstiečių, tiek bajorių, mokėsi 6 kartus mažiau negu berniukų. O juk dauguma J. Pabrėžos klausytojų buvo subrendusio amžiaus žmonės, gimę dar XVIII a., kai mokyklų buvo dar mažiau ir besimokančiųjų skaičius taip pat daug mažesnis / Lukšienė M., 1970, p. 83, 99, 466/. Ta proga norisi priminti, kad XVIII a. pabaigoje Vokietijoje praktiškai mokėsi jau kiekvienas vaikas. Prūsijoje iš 1 000 gyventojų 1823 m. mokėsi 118, 1843 m. – 140 mokių. Tai 10 kartų daugiau, negu Šiaulių, Telšių, Raseinių apskrityse (Hippeau M. C., 1874, p. 88). Be to, neturime pamiršti ir parapiinių mokyklų mokymo lygio.

Nustatyta, kad daugelyje jų šalia lietuvių kalbos buvo mokoma ir lenkų kalba. Tai, be abejo, labai trukdė vaikams gerai įsisavinti skaitymo techniką ir ugdyti mąstymą. Bet tai nerūpėjo tuometiniams švietimo organizatoriams, kurie patys nebuvo per daug suinteresuoti lietuvių tautos švietimu, nors teoriškai puikiai suprato, kad tautos švietimui būtina sąlyga yra mokymas gimtąja kalba. Tai ypač yra akcentavęs F. Bentkovkis / Bentowski F., P. 40/. Jau vėliau, išėjęs M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystei“, lenkų istorikas Julijonas Bartuševičius rašė: „Neįvertinamas nuostolis, kad šį veikalą rašė lietuviškai. Suprantama, kad reikia maldų literatūros liaudžiai, bet kam jai kitokia“ / Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. T. C/ Šie žodžiai taip pat puikiai parodo, koks buvo lenkų požiūris į lietuvių tautos švietimą. Mes labai atsargiai turime priimti entuziastingus L. A. Jucevičiaus / Jucevičius L. A., 1959, p. 445/, S. Čerskio / Czerski S., 1959, p. 445/ teiginius, kad didesnė pusė prastuomenės mokėjo skaityti, prisimindami, kad skaitymas nelygu skaitymui. Atrodo, jie padarė tokią optimistišką išvadą matydami, kad bažnyčiose daug kas turi maldaknyges. O kaip valstiečiams sekėsi suvokti, suprasti tai, ką skaito? Beje, viename iš pamokslų J. Pabrėža apgailestauja, kad daug kas nesuvokia maldų turinio ir tik mechaniškai, kaip papūgos, jas kartoja. Todėl jis, kantriai aiškino savo klausytojams, ką reiškia kiekvienas žodis, sakiny / LMAB RS, f. 9–3360, l. 61/. Apie tai, kad L. A. Jucevičiaus ir kitų pasisakymai apie žemaičių sugebėjimą skaityti, buvo per daug optimistiški, liudija ir vėliau, 1847–1863 m., M. Valančiaus surinkti duomenys apie mokančius skaityti parapijiečius. Rietavo dekanate mokačiaus

(Nukelta į 26 p.)

(Atkelta iš 25 p.)

skaityti užsirašė 23 žmonės iš 100 / Lukšienė M., 1970, p. 473/ Reiškia, 77 proc. žmonių buvo neraštingi. Tikslų statistinių duomenų apie to meto raštingumą nėra. 1875 m. Rusijos imperijoje bandyta nustatyti rekrūtų raštingumą ir gauta, kad 80,9 proc. rekrūtų, paimtų iš Kauno gubernijos, buvo neraštingų. Europoje tuo metu padėtis buvo tokia: Austrijoje neraštingų žmonių buvo 41,8 proc., Belgijoje – 25 proc., Prancūzijoje – 16 proc., Vokietijos imperijoje – tik 2,4 proc. / Rusiškas enciklopedijos pavadinimas [...] / Lyginant su Rusijos imperija (išskyrus Estlandiją ir Liflandiją ir, be abejo, Suomiją, kur padėtis buvo daug geresnė), Lietuva dar buvo gana šviesus kraštas, tai, žiūrint Vakarų Europos piliečio akimis, padėtis buvo apgailėtina. Tuo labiau tai pasakytina apie XIX a. pirmuosius 3 dešimtmečius, kai gyveno ir savo pamokslus sakė J. Pabrėža. Štai kaip apibūdino Lietuvą dar šiek tiek anksčiau (1784 m.) j Vilnių atvykęs G. Forsteris: „Jums prisipažįstu, kad ir kaip viskam nusiteikęs, kad ir kaip pasirengęs kontrastui, vis dėlto buvau stipriai sukrėstas, atvykęs į šitą šalį“. O po dviejų metų jis dar tiksliau nusakys situaciją: „Tikroji tauta, aš turiu galvoje tuos milijonus darbinių gyvulių žmogaus pavidalu, kuriems čia paprasčiausiai atimtos žmogaus teisės ir kurie nepriskaičiuojami prie nacijos, nors sudaro jos didžiausią dalį, toji tauta dabar tikrai dėl seniai trunkančios vergovės nusmukusi į tokią nežinojimo pakopą, iš kokios ji gal ir per šimtą metų nepakiltų iki kitų Europos kraštų prastuomenės lygio, nors tam būtų imtasi išmintingiausių priemonių, o tai kol kas visiškai neįtikėtina“. Taigi Forsteris svarbiausiomis atsilikimo priežastimis laiko vergovę ir žemą švietimo lygį / Georgo Forsterio [...], 1988, p. 94.

O kokias gi švietimo galimybes turėjo tie, kurie parapinėse mokyklose ar bakolorijose vis dėlto išmoko pakankamai gerai skaityti? Religinės literatūros lietuvių kalba XIX a. pirmaisiais trim dešimtmečiais jau buvo leidžiama nemažai, tačiau pasaulietinius leidinius galima nesunkiai išvardyti. Pačiausiai paplitę buvo lietuviški elementoriai. 1802–1830 m. pasirodė 9 lietuviškų elementorių leidimai. Juos dažniausiai sudarydavo 2 dalys: elementorinė (vidutiniškai 4 puslapių apimties), katechetinė (26 puslapių apimties), kurioje buvo poteriai, giesmės, katalikų tikėjimo mokymas ir gražaus elgesio pamokymai. Kitokios informacijos vaikai juose nerasdavo. Iš medicinos srities, kuri buvo tokia brangi J. Pabrėžai, iki pat 1847 m. neišleista nieko. Iš žemės ūkio srities – knygelė apie bičių priežiūrą (1824) ir net 2 leidimai knygelės apie duonos gaminimą iš kerpių islandiškų! Tokiai knygelei išleisti atsirado lėšų, nes ponai buvo suinteresuoti, kad sunkiais metais valstiečiai kaip nors išsiverstų patys ir jiems nereikėtų jų šelpti. Iš teisės srities išleistas vienintelis „Išrašas provų apie išbiegusius vayskavusius“ (1827), iš visuomeninės literatūros – tik keli atsišaukimai / Navickienė A., 1993, p. 218–220/ S. Čerskis, rašęs apie Žemaičių vykupiją, teigia, kad paprasti žmonės turėjo namuose religinių knygų, Naująjį testamentą, išverstą J. Giedraičio rūpesčiu, veikalėlius „Jonas iš Svisločės“ ir apie bičių priežiūrą / Czerski S., 1930, p. 4/ . Reiškia, tos kelios knygos, kurios buvo išleistos, pasiekė adresatą, nors knygynėlių nebuvo ir knygas platino tik kromelininkai, karta – bažnyčios, mokyklos. Tokių faktų pasitaikydavo nedaug. Dar nebuvo ir jokie lietuviško laikraščio, tad informacijos įvairiais klausimais tautai nepaprastai trūko. Tiksliausiai tą situaciją nusakė kun. Antanas Tatarė veikalėlio „Pamokslai išminties ir teisybės“

pratarėje: „Palaimintos tautos, tame dalyke stovi aukščiau už mus... Turi pamokslus kaip išsisaugoti pikto, o padaryti kaip prigulint gerai... kaip išsisaugoti ligų, kaip... apsigurus atgauti sveikatą. Yra knygos gražių išmislų, yra knygos apie visą didį svieta... apie nusidavimus visų laikų... ką tiktai gero žmogui galima pamislyti ir apsaugyti žmonėms, tautos svieto turi ant rašto / Tatarė A., 1899, p. 1–2.

Taigi pirmiausia trimis XIX a. dešimtmečiais, kai buvo užrašyti išlikę J. Pabrėžos pamokslai, informacijos perdavimas sakytiniu žodžiu Lietuvoje buvo dar be galo svarbus.

Čia didžiausias galimybes turėjo kunigai, nes niekur kitur nebuvo tokių didelių žmonių sambūrių, kaip bažnyčiose, ypač per atlaidus. Be to, kunigas buvo didelis autoritetas valstiečiui, vienintelis jam prieinamas šviesus žmogus. 1795–1796 m. duomenimis, Telšių apskrityje buvo 6 gydytojai ir mokytojai kartu paėmus, ir 221 dvasininkas, Šiaulių apskrityje atitinkamai 6 ir 125 / Lukšienė M., 1970, p. 24–25/. Šviesti žmones kunigai buvo raginami ir per spaudą. 1816 m. žurnale „Dzienik Wilenski“ buvo rašoma, kad mokytiems žmonėms ne taip reikia pamokslų, nes jie apie viską pasiskaito knygose. O kadangi paprastų žmonių tarp mokančių skaityti ir suprantančių, ką skaito, yra labai mažai, jiems pamokslai yra iš tiesų šviesos šaltinis. Straipsnio autorius kviečia kunigus ne tik supažindinti žmones su vienu ar kitu dalyku, bet ir gerai viską išaiškinti / Lapinski D., 1816, p. 110/.

J. Pabrėža, kuriam labai rūpėjo tautos švietimas, pasinaudojo šita galimybe šviesti tautą.

Jo pamoksluose išskyrėme dvi problemų grupes: visuomeninius ir medicinos bei pedagogikos klausimus.

VISUOMENINIAI IR TEISINIAI KLAUSIMAI

Jau 1776 m. Vilniaus vyskupas J. Masalskis liepė kunigams šviesti tikinčiuosius visuomeniniais klausimais. Be abejo, jam įtakos turėjo 1775 m. gruodžio 25 d. popiežiaus Pijaus VI enciklika, įpareigojanti Bažnyčią, prisilaikant Evangelijos principų, vadovauti tautų visuomeniniam gyvenimui. 1776 m. gegužės 10 d. T. Masalskis paskelbė ganytojišką laišką, kuriame prašoma, švenčiant jubiliejų Vilniaus diecezijoje, kalbėti tikintiesiems ne tik apie religines, bet ir apie pilietines bei visuomenines pareigas. Jis pasiūlė ir labai konkrečią pamokslų tematiką / Pukianiec L., 1934, p. 5, 25/. Į šį raginimą atsiliepė kunigai M. Karpavičius, R. Kalinskis, J. N. Kosakovskis, 1776–1793 m. parengę ir pasakę Vilniaus bažnyčiose daug puikių pamokslų visuomeniniais klausimais. Juose kalbama ir apie žmogaus teises bei pareigas, susijusias su žmogaus prigimtimi, aiškinama, kas tai yra valdžia ir kam ji reikalinga, bet ne tokia, o garantuojanti kiekvienam teisingumą. Kalbama apie teisingų įstatymų būtinumą, kviečiama tobulinti visuomeninius santykius, panaikinti baudžiąvą, suteikti valstiečiams laisvę, apšviesti juos, žadinami tėvynės meilės jausmai / Kossakowski J., 1789–1793; Kazania i mówy [...], 1805; Kazania [...] 1805, t. 1, 2/. Tuose pamoksluose, kaip ir to meto valstybėje, ryškus siekis reformomis gelbėti Lietuvos-Lenkijos valstybę.

J. Pabrėžos pamoksluose panašių minčių nerandame, nors kai kuriuos J. N. Kosakovskio pamokslus, sakytus 1793 m. Akademijos šv. Jono bažnyčioje, jis galėjo ir pats girdėti, nes tuo metu studijavo Vilniaus universitete. Be to, dauguma minėtų dvasiškių pa-

moksly buvo išspausdinta net po kelis kartus, o M. Karpavičiaus ir G. Kalinsko pamokslų rinkiniai buvo ir Kretingos vienuolyno bibliotekoje / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 234, l. 80–90. Jei panašius pamokslus būtų buvę galima sakyti ir po III-ojo Žečpospolitos padalijimo, vis labiau plečiant jų geografiją, ir daugiau pritaikant paprastam nedidelio išsilavinimo žmogui, tikriausiai lietuvių tauta nebūtų taip ilgai nešusi baudžiavos jungo.

Tačiau, Lietuvą įjungus į Rusijos imperijos sudėtį, daug kas pasikeitė ir J. Pabrėžos pamokslų rinkiniuose panašų pamokslų nerandame, tačiau randame standartiniais feodalinėje santvarkoje tapusius pamokslus apie luomų pareigas. Civilizacijos istorijos specialisto F. Gizo nuomone, feodalinis despotizmas yra pats baisiausias todėl, kad tai paprasčiausia vieno asmens valdžia kitam, asmeninės kaprizingos vieno asmens valios valdžia. Anot jo, tai galbūt vienintelė tironija, su kuria, savo garbei, niekada nesusitaikė žmogus. Kiekvieną kartą, kai savo pono asmenyje jis matė tik žmogų, o jo engiančioje valioje – tik žemišką valią, tiek pat asmenišką, kaip ir jo paties valią, jo dvasia protestuoja ir jis perneša tai tik užslėpęs pyktį. Kad šis užslėptas pyktis buvo ir Žemaitijos valstiečio sąmonėje, aiškiai liudija ir J. Pabrėžos pamokslai, kuriuose kalbama apie tuos, kurie tik paviršutiniškai gerbia ponus, o savo širdyje anuos paniekina, kurie nuo ponų darbo traukias šalin, kurie kad ir dirba, bet tai daro kad tik tai būtų ir tik tada stengiasi, kai akyse yra ponas arba antstolis / VUB RS, f. D–57, l. 473–488/. Reiškia, neteisus buvo M. Gadonas, S. Čerskis ir kt., teigę, kad Žemaitijoje valstietis ramus, nuolankus ir paklusnus savo ponams ir valdžiai. Tai buvo tik paviršutinis įspūdis. Tuo metu, kai J. Pabrėža sakė savo pamokslus valstiečiams, Vakarų Europoje jau buvo panaikinti baudžiaviniai santykiai, kaimo žmogus džiaugėsi laisve, o kai kur jau ir vienokios ar kitokios formos nuosavybė. Jau Varšuvos kunigaikštystėje, kuriai priklausė ir Užnemunė, 1807 m. valstietis formaliai buvo tapęs laisvu žmogumi, tuo tarpu Rusijoje ir Lietuvoje tebegaliojo pono vienvaldystė baudžiauninkui. Pono ir baudžiauninko santykiuose žeidė ne tik tai, kad baudžiauninkai neturėjo nuosavybės, bet ir tai, kad jo darbas nebuvo teisiškai normuotas, o jei ir buvo kokios normos, kaip kad inventoriniai valstybiniuose dvaruose, dažnai jų nebūdavo laikomasi. Dvarininkas turėjo teisę nuvartyti valstietį nuo žemės, uždrausti jam tuoktis, galėjo bausti fizinėmis bausmėmis. Pavyzdžiui, instrukcijoje Žagarės-Gruzdžių valdų raktų valdytojams, rašytoje 1835 m., nurodoma, kad ekonomas valstiečius gali bausti ne daugiau kaip 5 rykštėmis per savaitę, būtina prielaidininkų / Instrukcijos [...] 1885, p. 200/. Tai buvo laikoma dar labai menka bausme – ne sodinimas į kaladę ar kitos nežmoniškos bausmės. Tačiau kokios bebūtų fizinės bausmės, jos be galo žeidė žmogaus orumą. Todėl noras kenkti ponui visais galimais būdais, valstiečiams tapo priimtinausiu būdu priešintis, tampantis tam tikra sistema. Valstietis buvo įsitikinęs, kad, būdamas visiškai teisiškai neapgintas, jis nors taip turi teisę atsakyti į blogį. Netgi tuo atveju, jei jo materialinė padėtis dar būtų pakencijama / Chmielowski P., 1898, p. 95–97/.

Dvasininkija stengėsi švelninti šį konfliktą, įnešdama tarsi teisėtumo elementą į pono ir pavaldinio tarpusavio santykius. Nebuvo išimtis ir J. Pabrėža. Jam visada būdavo primenami šv. Povilo žodžiai, kad kiekviena valdžia yra nuo Dievo ir kas priešinasi valdžiai, tas priešinasi Dievo valiai. Nors iš esmės tas principas nedraudžia pasirinkti ir tobulinti valdymo formos, tačiau ne visų dva-

1972 m. Vilniuje Lietuvos Botanikos instituto ir Lietuvos botanikų draugijos išleistas knygos „Jurgis Pabrėža 1771–1849“ viršelis. Leidinyje publikuojami Kosto Jankevičiaus, Algirdo Lekavičiaus, Jono Dagio, Ramunėlės Jankevičienės, Živilės Lazdauskaitės, Antano Minkevičiaus, Eduardo Kanopkos, Juozo Tarvydo, Zuzanos Jonikaitės, Stasio Skrodenio, Vytauto Jurgučio straipsniai apie J. Pabrėžą ir Nijolės Kišūnienės parengta J. Pabrėžos bibliografija

sininkų tai buvo akcentuojama, o be to (apie tai vėliau išsamiau rašysime), kritikuoti valdžią buvo carų uždrausta. Tiesa, minėtuose M. Karpavičiaus, G. Klinskio ir J. N. Kosakovskio pamoksluose labai daug kalbama apie valdymo tobulinimą reformų keliu, leidžiant gerus įstatymus, kartu pabrėžiant klausytojams, kad esamos valdžios įstatymų reikia laikytis. Tačiau neturime pamiršti, kad šiuos pamokslus sakė dvasininkijos elitai apsišvietusiems klausytojams, nuo kurių galėjo priklausyti ir valstybės valdymo tobulinimas, ir jie buvo sakomi iki Lietuvos įjungimo į Rusijos imperiją. O koks buvo XIX a. pr. elitinių Lietuvos kunigų požiūris į socialinę problemą, sunku pasakyti, nes tyrinėjimų šiuo klausimu kol kas labai mažai.

Provincijos kunigų išsilavinimas nebuvo aukšto lygio. Didžioji jų dalis buvo baigę Varnių dvasinę seminariją, kur buvo dėstoma dogmatika, Šventasis Raštas, pastoralinė teologija, kanonų teisė, bažnyčios istorija. Dar šiek tiek buvo mokoma rusų ir vokiečių kalbų, bet pastarosios neišmokoma (J. Pabrėža dėl to vėliau dažnai apgailestaudavo). Tačiau Žemaičių diecezijoje dirbo nemažai klebonų, baigusių Vilniaus dvasinę seminariją. Šiuos kunigus M. Gadonas vadina tikrai mokytais vyrais, nors, kita vertus, jis užsimena apie žemą katalikų kunigų išsilavinimą, lyginant su protestantų kunigais / Gadon M., 1839, s. 49/. J. Pabrėža išsiskyrė tuo, kad buvo studijavęs ir Vilniaus universitete, tačiau tik gamtos mokslus, tad gilesnių visuomeninių mokslų žinių jam galėjo trūkti, nors, kita vertus, tiek, kiek jų reikia berašičiui ar mažai raštingam valstiečiui šviesti, turbūt, ir pakako.

Koks bausis caro valdžiai atrodė platesnės erudicijos kunigas, rodo 1795 m. imperatorienės Kotrynos II įsakymas į parapijas skirti tik klebonus, kurių ištikimybė jos interesams neabejotina ir nepakęsti buvusių užsienyje. Grįžti iš ten buvo galima tik gavus leidimą / Kurczewski J., 1912, s. 511/. Vėliau tokius leidimus išduoti buvo uždrausta iš Prancūzijos grįžti susiruošusiems dvasiškiams / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 678, l. 6/.

A. Janulaitis teigia, kad dauguma Lietuvos kunigų nematę nieko pikto, jei žmones spausdavo, patys buvo tuo užsikrėtę / Janulaitis A., 1923, p. 17–18/. Vyravo nuostata, kad ponams priešintis yra blogai. Čia galime prisiminti D. Pošką, kuris matydamas sunkų valstiečio gyvenimą, prisipažįsta, kad viešai jo užtarti negali / Poška D., 1959, p. 21/. Tačiau J. Pabrėžos prie tokių priskirti negalime. J. Pabrėžos požiūris į socialinius santykius atsiskleidžia dviejuose pamoksluose, užrašytuose 1818 ir 1826 m. Pirmajame pamoksle

(Nukelta į 28 p.)

(Atkelta iš 27 p.)

jis kalba apie žemesniųjų pareigas aukštesniesiems ir aukštesniųjų žemesniesiems / VUB RS, f. 1, d. 57, l. 473–489. Jis sako valstiečiams, kad imperatorių ir kitus aukštus valdininkus reikia gerbti, mylėti, bijoti ir už juos melstis. Būti paklusniems ir stropiai mokėti mokesčius. Ypač kruopščiai nusakomos valstiečių pareigos mažesniesiems atlyginimams ir gaspadoriams, su kuriais jiems tekdavo kasdien susidurti. Jis liepia būti ištikimais ponui, gink Dieve, nieko iš jų nepaimti, net tuo atveju, jei jis blogai maitina, neganyti slapta jo pievose, nepaimti medžio iš jo miško, negaudyti žuvų iš pono upelio. Liepia dirbti noriai, kaip dėl savęs pačio, visur žiūrėti ponų interesų, juos mylėti ir gerbti iš visos širdies, nelinkėti pikto, neapkalbinėti ir net kritikuoti. Samdiniai neturį užsiprašyti iš gaspadorių per didelio atlyginimo, išbūti visą sulyginimo laiką. Taigi jis, kaip kunigas, reikalauja laikytis krikščioniško principo – būti geriems netgi tiems, kurie tau nėra geri.

Antroje minėto pamokslų dalyje kalbama apie vyresniųjų pareigas žemesniesiems. „Reiktų čionai sakyti, – nurodo J. Pabrėža, – apie pareigas kunigų, monarchų, sudžių ir kitų rėdytojų poniškų. Ale, jog kunigai gerai žino savo pareigas ir jas pildo, o monarchų, ponų, sudžių ir kitų valdininkų poniškų čionai nėra, visų jų luomų pareigas apleidau“ / VUB RS, f. 1, b. 57, l. 473/. Pamokslą jis skiria „mažesniųjų ponų“, dvarų ekonomų, padienius samdančių, amatininkus turinčių, taip pat įvairių prižiūrėtojų (šimtininkų, dešimtininkų, vaitų, launinkų, tijų, anstolių) pareigoms nušviesti. Ponus ir gaspadorius perspėja, kad būtų laikomasi sulygimo, kad rūpintųsi valstiečiais jiems susirgus, negailėtų maisto, duotų jiems gerą pavzdį. Įvairūs prižiūrėtojai, anot jo, tiek dvaro, tiek teismo paskirti, turi pildyti dvaro ir teismo pavedimus ir rūpintis, kad nusidėję nelik-

tų nenubausti, tik saugotis, kad bausmės nebūtų per daug griežtos. Labai smerkia tuos, kurie, rinkdami mokesčius, paima daugiau negu įsakyta. Taigi 1818 m. J. Pabrėža, kaip ir dauguma kitų feodalinio laikotarpio pamokslininkų, stengiasi apeliuoti į žmonių moralę, tarsi manydamas, kad, abiem pusėms laikantis moralės normų, galima išspręsti šią skaudžią problemą.

Galbūt tokie pamokslai kunigams buvo privalomi, kaip privaloma buvo jau mokyklose mokytis Lietuvos valstiečių vaikų kantriai eiti savo luomo pareigas, luomo, kuris yra jiems „Dievo duotas“. Tokių minčių pilni to meto elementoriai, kad ir negausi didaktinė literatūra / Maciūnas V., 1939, p. 88–93/. Apie tai liudytų ir instrukcijos apie pamokslų tematiką, parengtos 1807 m. teologijos ir bažnyčios istorijos daktaro K. Boguslavskio, kuriose nurodyti pamokslai apie luomų pareigas, žemesniųjų pareigas aukštesniesiems ir atvirkščiai / LVIM, f. 694, ap. 1, b. 3127, l. 112–119/. Aukštuomenė puikiai suprato, kad šviesus, išdidus, save gerbiančius žmogus nebepakęs vergovės, o kartu, matydamas, kas dedasi Europoje, ir kad minimalus plačių visuomenės sluoksnių švietimas jau nebeišvengiamas, tokiu būdu bandė ginti savo interesus. Susipažinus su pranciškono Gaidzinskio pamokslais, sakytais 1784 m. / Kazania przygodny [...], 1784, s. 272/, Pranciškono vyskupo K. Joly / Kazania parafialny [...], 1837, s. 88–97/, vokiečio J. E. Zolnerio pamokslais / Zallner J., 1904/, stebina jų panašumas, tas pats reikalavimas būti kantriems ir mylėti netgi blogus ponus. Tuo tarpu pastariesiems keliami reikalavimai labai santūrus. Bausmės pateisinamos valstiečių nepaklusnumu. J. Pabrėža išsiskiria žymiai didesniais reikalavimais „aukštesniesiems“ – tai ypač ryšku pamoksle „Apie prisakymą Dievo“, užrašytame 1826 m., kuriame jau visiškai nepateisinamos fizinės bausmės ir išreiškiama atvira simpatija teisiškai neapgintam valstiečiui / LMAB RS, f. 9–3360, p. 138/.

Kretingos Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios, kurioje yra daug laiko praleidęs J. A. Pabrėža OFM, altoriai. D. Mukienės nuotraukos

Jis bara antstolius, vaitus, launikus, kurie žmones be jokios rimtos priežasties kutavoja, „pliekia rykštėmis, plaka“. Sako, kad net ir esant kokiai priežasčiai nusidėję niekada neverti tokių bausmių. Prižiūrėtojams, besiteisinantiems, kad jie turi klausyti pono, kuris liepia bausiti valstiečius, J. Pabrėža atsako, kad geriau sausą duoną valgyti, negu tokius įstatymus vykdyti. Jis niekaip nepateisina ponų, nuolat aiškinančių, kad „mužikai pilni atkakybės ir kitaip nepaklūsta“. J. Pabrėžos nuomone, baudžiauninkai būtų kitokie, jei ponai būtų kitokie. „Bet kad baudžiauninkas visados baisiausių savęs paniekinimus mato, o prie to – dar bausmės už menkiausių priežastį [...], todėl jis ir nebemyli ponų savo ir tik akyse tėra ištikimas“ / LMAB RS, f. 9–3360, p. 138/. Kaip pavyzdį jis prisimena humaniškus dvarininkus, kuriuos ir jam pačiam teko pažinti, kurie su valstiečiais, kaip su lygiais elgėsi, svarstė reikalus, darė sutartis, apsieidami be jokių bausmių. Jis reikalauja, kad sužalotiems žmonėms būtų atlyginti dėl sveikatos patirti nuostoliai, suteikta materialinė pagalba nukentėjusiųjų šeimų nariams. Aišku, tuo metu, kai nebuvo sužalotus valstiečius ginančių įstatymų, teisingumo tik iš sakyklos vargu ar galima buvo įmanoma išreikalauti. M. Jučas pažymi, kad jam nepavyko aptikti jokio atvejo, kad ponas būtų nubaustas, ne tik už sužalojimą, bet ir už valstiečio nužudymą / Jučas M., 1972, p. 275/. Tačiau, tokie J. Pabrėžos žodžiai, bent jau leido valstiečiams suprasti, kad tokie juos ginantys įstatymai turėtų būti, kad jų reikalauja žmogaus prigimtinė teisė, o kitur jau ir yra. Taigi, kad ir užmaskuotoje formoje, šiame pamoksle galime įžvelgti senojo režimo kritiką, kuri, anot V. Trumpos, yra pirmoji sąlyga tiek politiniam, tiek socialiniam, tiek kultūriniam sąjūdžiui / Trumpa V., 1989, p. 167/.

Apie tai, kad buvo labai pavojinga per pamokslus užstoti valstiečius, liudija toks faktas. 1806 m. net Peterburge buvo svarstytas

Rygos karinės apygardos gubernatoriaus grafo Buksgevdeno raportas dėl Romos katalikų kunigo Šenaicho, kuris raginęs valstiečius nepaklusti dvarininkams. A. Alekna taip pat aprašo keletą atvejų, jau iš vėlesnio laikotarpio, kai Lietuvos kunigai, aštriau pasisakę per pamokslus prieš dvarininkus, buvo skundžiami gubernatoriui ir generalgubernatoriui. M. Valančius, šių įvykių paveiktas, vėliau išplatino nurodymus kunigams būti labai atsargiems, „vengti išsitarimų keliančių nesutikimą, bet Evangelijos dvasioj raginti prie kantrybės, paklusnumo, priderančios pagarbos ir meilės savo ponų“ / Alekna A., 1975, p. 128/.

Palyginus J. Pabrėžos pamokslus ir su C. Lukausko pamokslais, labai aiškus valstiečių padėties pablogėjimas. Lietuvai atsidūrus Rusijos sudėtyje, buvo didinamas lažas, nusavinamos valstiečių valdomos žemės, skiriamos griežtesnės bausmės (Rusijoje nuo seno madingos rykštės tapo įprastos ir Lietuvoje), naikinami činšininkai, keliama nuomos kaina / Trumpa V., 1989, p. 71/. J. Pabrėža nekalba apie jokiais valstiečių teises, nes valstietis jų ir neturėjo, o jeigu kas ir buvo, kaip, pavyzdžiui, caro nurodymas neskirti daugiau kaip trijų dienų per savaitę lažo arba inventorai valstybiniuose dvaruose, tai jų nesilaikyta arba surandami būdai, kaip juos apeiti. Tuo tarpu C. Lukauskas savo pamoksluose dėsto, kad Lietuvos valstietis nėra vergas, jis turi savo galybę, kurios net ponas negali iš jo atimti. Kad valstietis privalo atidirbti tik paskirtas dienas, o daugiau dirbti ponui jis neprivalo, nes tai patvirtinta įstatymu ir „aiškios Žygimanto konstitucijos“. Aiškina, kad tarp vergo ir pono nedaromi jokie kontraktai, suderėjimai, o taip Lietuvos padonių ir ponų yra sudaromi kontraktai ir sutartys, kuriuos „jei ir ne anie patys, bet jų senieji su ponais yra sudarę“ / VVU RS, f. 1, b. 654, l. 137–142/

(Nukelta į 30 p.)

Kretingos Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios, kurioje yra daug laiko praleidęs J. A. Pabrėža OFM, altoriai. D. Mukienės nuotraukos

(Atkelta iš 29 p.)

Kalinskis pamoksluose taip pat primena kontraktus, pabrėžia, kad dvarininkas turi jų laikytis: „Tavo valdžia negali būti pagrįsta kuo kitu, o tik kontraktu, kuriame būtų nurodyta, ką dvi pusės viena kitai privalo“. Jei kontrakto nesilaikysi, lupikas būsi“, – sako Kalinskis / Kazania [...], 1805, s. 69/. J. Pabrėža, kaip jau minėjome, žavėjosi tais dvarininkais, kurie savo santykius su valstiečiais grindė kontraktais, ir apgailėstavo, kad tokių buvo nedaug.

Spręsti iš pamokslų apie asmenines J. Pabrėžos pažiūras socialiniu klausimu labai sunku. Kaip kunigas jis privalėjo mokyti ir reikalauti krikščioniškos moralės ir iš žemesniųjų, ir iš aukštesniųjų. Tačiau jis, be abejo, matė, kad vien tik apeliavimas į sąžinę ir sielos išganyką padėties pakeisti negali. Viename iš pamokslų užsiminęs, kad vyresniųjų reikia klausyti tik tuomet, kai jų įstatymai neprasilenkia su Dievo įstatymais, jis tarsi ir primena pagrindinę bažnyčios nuostatą, kad pozityvioji valstybės leidžiama teisė privalo remtis prigimtinė teise ir amžiniaisios doros principais / Girnius J., 1959, p. 60/. Tuo tarpu gyvenime viskas buvo kitaip. Ar matė jis kokią nors išeitį iš tos padėties, išskyrus reikalavimą būti dorais krikščionimis? Viename pamoksle jis sako, kad „kelti buntus prieš vyresnybę yra griekas“ / LMAB RS, f. 9–3360, p. 89/. Aišku, tokios galėjo būti ir jo paties mintys, mintys žmogaus, įsitikinusio, kad esamomis sąlygomis sukilimai ir maištai atneštų tik beprasmį kraujo praliejimą ir dar didesnę spaudą. Tokia buvo ir oficialioji bažnytinės valdžios nuostata. 1826 m. Leono XII ir 1832 m. Grigaliaus XVI enciklikose pasisakoma prieš maištų kurstymą, prieš revoliucijas / Godlewski J. F., 1985, s. 254/. Aišku, tam tikros įtakos turėjo 1789 ir 1830 m. prancūzų revoliucijos, pasižymėjusios teroru ir fanatišku nusistatymu prieš Bažnyčią. Bet tai nerodo, kad visi katalikai buvo nusistatę prieš liberalų sąjūdį. Daugelis norėjo, kad reformos vyktų taikiai, o patys aktyviausieji (J. de Maistre, Banald, Chateaubriand, Seng, Lamennais ir kt.) kvietė Bažnyčią būti socialinių pertvarkymų priešakyje arba bent nenusišalinti nuo jų, panaudoti tam visą savo įtaką / Calippe Ch., 1911/. Lietuvos katalikai intelektualai taip pat puikiai suprato, kad ne filosofija ar švietimas

kalti dėl nusikaltimų revoliucijoje, „kurie išstūmė religiją, teisingumą ir protą“, bet spauda ir neteisingumas, o taip pat nepakankama kai kurių teologų pažiūrų evoliucija, nes savo reakciniais, konservatyviais pasisakymais jie tik diskreditavo religiją / Chielawski P., 1898, s. 71/.

Norisi tikėti, kad ir J. Pabrėža buvo tokių reformų šalininkas, tik jis negalėjo viešai apie tai kalbėti tautai. Archyviniai dokumentai aiškiai liudija, jog iš Lietuvos dvasininkijos atvirai buvo reikalaujama per bažnyčias propaguoti paklusnumą caro valdžiai. Šiame kontekste kaltinimai kunigams, neva jie troškę ugdyti žmonėse nuolankumo kompleksą, atrodo tiesiog nekorektiški / Kapsukas V., 1918, p. 12/.

Įjungus Lietuvą į Rusijos imperiją, imperatorienė Kotryna išsiuntinėjo Lietuvos vyskupams manifestą, reikalaujama prisiekti ištikimybę jai ir įsakydama visoms diecezijoms, bažnyčioms ir vienuolynams keturias savaites iš eilės aiškinti žmonėms, kad reikia būti ištikimais ir paklusniais valdžiai, kartu nesigėdydama pareikalauti šiai agitacijai naudoti šv. Povilo žodžius, kad kiekviena valdžia yra nuo Dievo. Maža to, 1798 m. Romos katalikų bažnyčioms ir vienuolynams, esantiems Rusijos imperijoje, buvo parengtas reguliamas, kurio pirmame punkte rašoma: „Aukščiausioji valdžia yra Dievo duota ir jai pavesta tėviškai rūpintis ir dvasininkija, kuri privalo gerbti savo monarchą kaip paties Dievo išrinktą, klausyti viršinių visuose reikaluose – ir dvasiniuose, ir pasauliniuose“ / Kurszewski, 1912, s. 511/.

Ten pat nurodoma, kad vienuolynai turi tarnauti imperijai ir prisidėti prie jos gero, kad dvasininkams draudžiama kalbėti iš sakyklos politiniais klausimais, ypač susijusiais su šalies valdymu, o daugiau užsiimti krikščioniškais dorybėmis. Tokios pasirašytos paties imperatoriaus rekomendacijos Lietuvos dvasininkijai buvo išsiuntinės ir 1800 m. / LVIA, f. 694, ap. 1, b. 4555, l. 1–20/. Vyskupai ir arkivyskupai perspėti, kad neperžengtų savo įgaliojimų ribų. Vyskupystės gaudavo raštus, kuriais buvo įsakoma pamaldų metu šlovinti imperatorių, jo šeimos narius ir karštai už juos melstis įvairiausiomis progomis, dėkojant, kad jiems valdant, gyvenama ramiai ir laimingai / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 678, l. 3/. Išlikęs

Iš kairės: Kretingos Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios Kankinių koplyčios fragmentas ir bažnyčios sakykla. D. Mukienės nuotraukos

1801 m. kovo 19 d. parengtas priesaikos tekstas, pagal kurį turėjo būti prisiekta visur ir visada ištikimai tarnauti Rusijos imperatoriui, vykdyti visas instrukcijas, o sužinojus apie tuos, kurie kenkia imperatoriaus interesams, pranešti reikalingoms instancijoms / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 678, l. 34/. 1803 m. klebonai ir vienuolynai perspėti, kad turintys Bažnyčios dvarus, nedrįstų suteikti valstiečiams laisvės / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 678, l. 47/.

Nepaisant didžiulės informacijos blokados, tarp valstiečių vis tiek pasklido gandai, kad valstybinių dvarų valstiečiai galėtų būti išlaisvinti nuo mokesčių mokėjimo, o dvarų valstiečiai nuo priklausomybės ponams. Įvertinus tai, caras specialiu kreipimusi 1826 m. pasmerkė tuos, kurie drįsta apie tai kalbėti, ir įsakė juos bausti. Šį savo įsaką, draudžiantį skleisti kalbas apie išsilaisvinimą iš baudžiavos, įpareigojo skelbti 6 mėnesius bažnyčiose, turguose ir jomarkuose / LVIA, f. 694, ap. 1, b. 578, l. 74/. Tai rodo, kad caras kaip maro bijojo laisvos minties, ypač jos pasklidimo žemesniuose visuomenės sluoksniuose. Nepasitikėjo ir dvasininkija. Nenorėjo, kad dvasiškiečiai lankytųsi Europoje. Išlikęs vyskupo J. Giedraičio raštas Viekšnių dekanui kun. Butkevičiui, kuriame rašoma, kad daug vienuolių ir dvasininkų nori palaikyti ryšius su Roma, tačiau tam yra valdžios nustatyti apribojimai – visų pirma kreiptis į Vyskupą, kuris turi pranešti Metropolitui, pastarasis – Imperijos ministrai / LVIA, f. 669, ap. 2, b. 678, l. 54/.

1803 m. išleistame įsakyme rašoma, kad caras paskyrė ministrą, kuris tarpininkaus visais atvejais, susijusiais su dvasiniais Romos katalikų reikalais ir reikalauja, kad nuo šiol tik tokiu būdu būtų palaikomi ryšiai tarp Popiežiaus ir bažnyčios. Jei iš Romos tiesiai ateitų kokios nors bulė, dekretas ar kt., reikalaujama nedelsiant apie tai pranešti imperatoriškai ministerijai, neplatinti jų, kol nebus gautas aukštesnės valdžios leidimas.

Šie faktai rodo, kad Rusijos imperijos valdžia, kurį laiką toleravusi diskusijas baudžiavos panaikinimo klausimu aukštuosiuose visuomenės sluoksniuose, labai bijojo, kad laisvės idėjos nepasiektų valstiečių ir kiek galėdama blokavo tą informaciją, ne tik vilkindama valstiečių švietimą, bet ir darydama spaudimą dvasininkams, kad šie ugdytų nuolankumo, pasitenkinimo savo luomu jausmus. Dėl šio spaudimo ir J. Pabrėža negalėjo atvirai kalbėti per pamokslus apie visuomeninių santykių tobulinimą per įstatymų leidybą, tuo labiau raginti sukilti. Vienintelis dalykas, ką jis galėjo ir darė, tai skelbė tiesos žodį savo pamoksluose. Jis atvirai kritikavo dvarininkus, jų blogą elgesį su valstiečiais, pagal įstatymą stojo neapginto valstiečio pusėje, tuo būdu nors ir netiesiogiai leisdamas jam suprasti, kad ta apsišaukusi „valdžia nuo Dievo“ nėra tobula.

Taip buvo ugdomi valstiečio savigarbos, pasitikėjimo savimi jausmai, pasisakoma prieš perdėtą nuolankumą, susitaikymą su likimu. Vienne iš pamokslų jis sako: „Kursai pats sau niekam vertas yra, kam kitam gers bus“ / LMAB RS, f. 9–3360, p. 78/.

Būdamas gana praktiškas žmogus, J. Pabrėža matė, kaip kentėjo beraštis valstietis dėl to, kad jam trūko teisinių žinių. Santykiuose su dvarininkais valstiečiai neturėjo juridinių teisių ir buvo visiškai priklausomybėje. Lietuvos Statuto 4 skyriuje 78 artikulu valstiečiams buvo uždrausta bylinėtis su dvarininkais. Tik valstybinių dvarų valstiečiams buvo leidžiama paduoti skundus dėl laikinų dvarų valdytojų arendorių neteisingo elgesio, bet iš to jie mažai ką laimėdavo. Taigi vietoj valstybės teismo jiems buvo prieinamas tik dvaro teismas / Jučas M., 1972, p. 266/. Čia ir J. Pabrėža ne ką galėjo padėti. Valstiečiai kentėjo ne tik nuo dvarininkų, bet ir nuo

šlėktų ir kitokių apsukresnių vertelgų, kurie juos dažnai apgaudavo sudarinėjant sutartis, pirkimo-pardavimo aktus, negražindavo skolių, nes skolinant pinigų nebūdavo atlikti reikalingi formalumai, kurie apsaugotų skolintoją nuo skolos negražinimo. Kartais valstiečiai pasirašydavo ant neteisingai sudarytų dokumentų, suklastotų testamentų, nes nemokėjo skaityti. Pasirašydavo dėdami kryželius, tad tokį parašą nesunku buvo suklastoti. Iš 212 parapijiečių, pasirašiusių po Alsėdiškių parapijos aiškinamuoju raštu, 112 padėjo kryželius (dažniausiai tris), 6 perdavė plunksną kitiems, o 94 geriau ar blogiau pasirašė / LVIA, f. 694, ap. 1, b. 722, l. 41/.

Instrukcijoje, rašytoje Žagarės-Gruzdžių valdų raktų valdytojams ir vaitams, 1835 m. buvo nurodyta perspėti valstiečius, kad jie su niekuo nesudarintų jokių sutarčių be dvaro žinios, niekam neduotų pinigų pagal parašą, nesudarintų testamentų. Be abejo, dvarininkui daugiausia rūpėjo savi interesai – kad valstietis nesudarytų kokio jiems nenaudingo susitarimo, o kas susiję su testamentais, toje instrukcijoje taip ir pasakyta: „Testamentas sudarytas be dvarininko žinios neturi galios“ / Instrukcijos [...], 1985, p. 200/.

Savo ruožtu, valstiečiai taip pat nelabai buvo linkę sudarinėti raštiškas sutartis, nes, būdami neraštingi, bijojo, kad jų neapgautų. Pažangesni dvarininkai manė, kad valstiečius reikia išmokyti skaityti ir rašyti jau vien dėl to, kad jie galėtų bent sutartis su žemės savininkais sudaryti, nes sutarčių sudarinėjimas kitiems padedant labai nepatogus / Rozbiór [...], 1851, s. 415/. Be valstiečių neraštingumo ir nepasitikėjimo buvo dar ir kitų techniškų sunkumų sudarant sutartis, surašant testamentus. J. Pabrėža sako: „Pas mus nedaug yra tokių pisorių, kurie visas įstatymų taisykles žinotų ir tokio popieriaus, ant kurio turi būti testamentas surašytas“ / LMAB RS, f. g–3360, p. 174/. Pasirodo, 1821 m. caras buvo išleidęs įsakymą, nurodantį ant kokio popieriaus kokie dokumentai turi būti rašomi / LVIA, f. 694, b. 272, l. 340–370/. „Ant galo, – rašo toliau tik ką minėtame pamoksle J. Pabrėža, – toli yra Telšiai dėl testamento pripažinimo žmonėms, paskendusiams didžiausiuose varguose“ / LMAB RS, f. 9–3360, p. 174/.

Gal buvo ir tokių, kurie iš viso nežinojo, kas tai yra kontraktas, kokia iš jo nauda, nes J. Pabrėža kalba apie tai labai detalai, aiškindamas valstiečiams, kas tai yra sulygimas arba kontraktas, sakydamas: „Tada sulygimas randasi, kai kas apsiima ką dėl kito daryti, o tas, dėl kurio apsiima tai daryti, prižada iš savo pusės atsilyginti jam pagal sulygimą“ / LMAB RS, f. 9–3360, p. 178/. Jis perspėja, kad negalima imti palūkanų, didesnių už nustatytas. Aiškina, kas tai yra užstatas ir ką su juo reikia daryti, jei skolininkas negrąžina skolos, kokios apgavystės vyksta kartais pirkimo-pardavimo metu (netikslus svoris, nuslėpti prekių trūkumai), kas tai yra monopolija (kai parduodantys susitaria nenuleisti pigiau už savo sutartą kainą arba perkantieji susitaria nemokėti brangiau), kas tai yra arenda ir „kokia čia gali būti apgavystė“ („kai ponas leidžia į kokį gyvenimą žmogų ant dalies, o po to ir dalį ima, ir prie lažo nuomininką (rendorių) spaudžia“) / LMAB RS, f. 9–3360, b. 178/.

Liepia nelaužyti testamentų, netgi pasakytų žodžiu ir neužrašytų raštu, nes, anot jo, prigimtinė teisė vyresnė už visas kitas žmonių teises [...]. Todėl, kas nepildo paskutinės mirusiojo valios, pagal prigimtinę teisę, yra apgavikas. O ką besakyti apie tuos, kurie nori net parašytus testamentus perrašyti arba pakeisti / LMAB RS, f. 9–3360, p. 174/. Perspėja valstiečius, kad yra tokių raštinių,

(Nukelta į 32 p.)

(Atkelta iš 31 p.)

kurie surašo neteisingus testamentus, kartais savo naudai, arba darydami spaudimą savo valią išreiškiančiam žmogui. Kiti testamentus ir kontraktus perrašo iš naujo, pakeisdami pavardę, vardą, datą ir kt. Liepia testamentus, pirkimo-pardavimo aktus labai saugoti, nes kartais jie pavagiami, paslepiami, o juos praradus, tiesos nebeįmanoma įrodyti. Sako, kad yra ir tokių žmonių, kurie ne tik dokumentus (testamentus, pirkimo-pardavimo aktus, kontraktus) klastoja, bet ir daro netikrus pinigus, antspaudus, neteisingai liudija, kad už tokius nusikaltimus žmonės baudžiami laisvės atėmimu ir turi atlyginti už padarytą žalą. Smerkia tuos ponus, bajorus, piliečius, kurie nesiskaito su aukštesne valdžia, nemoka mokesčių, blogai elgiasi su kitais piliečiais / MAB RS, f. 9–3360, p. 185/.

Yra išlikę net du J. Pabrėžos pamokslai, skirti penktajam Dievo įsakymui „Nežudyk“, užrašyti 1819 ir 1826 m., kuriuose taip pat aptinkame teisinių žinių. 1819 m. sakytaame pamoksle teigiama, kad užmušti kitą be teismo sprendimo yra didelis nusikaltimas, kuris visada pagal įstatymą baudžiamas arba „galva prieš galvą“, arba įkalinimu iki gyvos galvos / VUB RS, f. 1. D. 57, p. 490/, o bausti nusikaltėlius, netgi mirties bausme, pagal teismo sprendimą galima ir reikia, todėl teisėjai ir budeliai, kurie bausmę vykdo, nedaro nuodėmės / LMAB RS, f. 9–3360, p. 236/.

Jis piktinasi, kad daug yra tokių, kurie savęs žudikais nelaiko, – tai tie, kurie savo poelgiais priveda kitą prie mirties, gydytojai, kurie, nerūpestingai gydydami, priveda žmogų prie mirties, teisėjai, kurie neteisingai nuteisia žmogų mirtimi, o tai pat ir tokia vyriausybė, kuri nesirūpina nusikaltėlių išaiškinimu ir nubaudimu. Tame pamoksle J. Pabrėža dar nepateisina net netyčia padaromų sunkių nusikaltimų, kai atimama žmogaus gyvybė, pavyzdžiui, kai žmogus užmuša kitą, pats gindamasis arba gindamas savo turtą. Netgi tas, kuris „nuo savo Tėviškės gindamas šalin neprietelius šaudo ir žmones užmuša“, daro didelę nuodėmę / VUB RS, f. 1, d. 57, l. 491/. Tuo tarpu 1826 m. sakytaame pamoksle J. Pabrėža jau laikosi kitos nuomonės. Jis rašo: „kareiviai, kurie ant tikro ir teisingo karo užmuša kitus [...] ir neturi noro iš jų užmušimo praturtėti..., bet tik kariauja už teisybę ir dėl ramybės“, nuodėmės nedaro / LMAB RS, f. 9–3360, p. 131/. Toliau šiame pamoksle jis jau supažindina su įstatymais, kuriais numatyta žmogaus teisė ginti savo gyvybę, kai užpuola plėšikai ir lengvinančiomis sąlygomis netyčinių nužudymų atveju. Tokie įstatymai buvo ir Lietuvos Statute ir J. Pabrėža, matyt, susipažinęs su jais, sako žmonėms, kad tokiais atvejais, užmušdami kitą, žmonės lieka laisvi nuo nuodėmės. Tačiau jis vis dėlto nepateisina tų, kurie užmuša kitą, gindami savo turtą, t. y. kai pasikėsinama tai į kokį dvarelį, tai į žemę ar pievą, ar mišką. Sako, kad yra kitokie būdai turtui apsaugoti. Čia jis vėl aiškiai atsistoja valstiečio pusėje ir išreiškia viešą nepritarimą įstatymui, pagal kurį šeimininkas, tokių antpuolių metu užmušęs ar sužalojęs valstietį, buvo ir juridškai atleidžiamas nuo bausmės ir nuo žalos už sveikatos praradimą atlyginimo / Lappo J., 1938, t. 2, p. 404–407/.

Jis supažindino žmones su įstatymu, kad žudikas turi atlyginti žalą, kurią nužudytojo šeima patyrė / Lappo J., 1938, t. 2, p. 446–448/. Jei užmuštasis savo darbu juos išlaikė, dabar žudikas turėjo juos išlaikyti, o jei tik sužeidžia, turi apmokėti už gydymą ir atlyginti žalą, kurią jis patyrė sirgdamas. Čia vėl reiktų prisiminti, kad nukentėję valstiečiai praktiškai galėjo pasinaudoti šiuo įstatymu tik

tu atveju, kai nusikaltėlis buvo to paties luomo. Išreikalauti žalos atlyginimo iš bajoro praktiškai buvo neįmanoma.

Tuo metu buvo labai didelis jaunų žmonių mirtingumas ir daug vaikų likdavo našlaičiais. Įvairūs globėjai apsiimdavo globoti našlaičius ir „beglobodami“ pasisavindavo ir iššvaistydavo našlaičiams priklausiusį turtą. J. Pabrėža negalėjo žiūrėti abejingai į tokią našlaičių dalį, tuo labiau, kad III Lietuvos Statute buvo įstatymas, numatantis bausti tokius globėjus / Lappo J., 1938, t. 2, p. 306–314/. Viename iš savo pamokslų jis ragino nuskriaustuosius panašiais atvejais kreiptis į teismą, kuris apgintų jų teises / VUB RS, f. 1, d. 57, p. 526/.

M. Gadono duomenimis, 1831–1834 m. Telšių paviete, kur pagal 1834 metų surašymą gyveno 122 916 žmonių, už nužudymą arba dalyvavimą jame nuteista 220 žmonių, už vagystes – 1 039, dokumentų falsifikavimą – 20 žmonių. Gadonas pažymi, kad beveik visi šie nuteistieji iš valstiečių, žydų, maža dalis iš šlėktų / Gadon W., 1846, s. 124. Tiesa, Lietuvos Statutas ir bajorams numatė mirties bausmę už valstiečio nužudymą. Praktiškai tai galėjo atsitikti tik bajorui užmušus kito bajoro valstietį. Tačiau gyvenime kaimynai bajorai dėl valstiečio mirties niekada nesibylinėjo. O valstiečiai duoti bajoro į teismą neturėjo teisės / Šapoka A., 1941, p. 3/.

J. Pabrėža jautriai išgyveno valstiečių beteisiskumą. Viename iš pamokslų kalbėjo, kad „teismuose viskas ne pagal teisybę, o pagal pakištą mašną daros...“ Kitame jis kartu su teismais dar pamini ir kanceliarijas, kur valstietis, kad ir teisus būdamas, niekaip nerasdavo teisybės, o turėdavo kaskart daugiau išlaidų „dėl jų makliavojimo“. O dvaruose tik tas malonę turi..., kurs to tikrai žiūri, kad ponams patikti“ / VUB RS, f. 1, d. 57, p. 601/. Muitininkai ėmė kyšius. Nesilaikydami įstatymų, jie, anot J. Pabrėžos, vienus per daug nulupdavo, o kitiems už kyšius visai nusileisdavo. Kontrabanda buvo gana paplitusi.

J. Pabrėžą jaudino ir tai, kad daug apgavysčių, veidmainysčių ir žodžio netesėjimo buvo tarp kaimynų, netgi tarp giminių. Kvietė žmones būti ne tik teisingiems, bet ir atsargiems, saugotis apgavysčių, stengėsi suteikti jiems bent elementarių juridinių žinių. Prie visuomeninių problemų priskirtinas ir J. Pabrėžos požiūris į kitų tikėjimų arba netikinčių žmones. Tai buvo aktuali problema, nes tuo metu net mažuose Lietuvos miesteliuose gyveno daug žydų, o Žemaitijoje nemaža dalis žmonių buvo liuteronų tikėjimo. Štai tokią kai kurių Žemaitijos miestelių statistiką pateikia S. Čerskis: apie 1830 m. Kretingoje gyveno 4 197 katalikai, 378 liuteronai ir 1 660 žydų, Palangoje – 1 955 katalikai, 508 liuteronai ir 310 žydų, Skuode – 9 551 katalikai, 350 liuteronų ir 2 000 žydų / Szerski S., 1830, p. 25–29/.

Visų pirma J. Pabrėža išaiškina žmonėms, kas tai yra ateizmas (kai galvojama, kad Dievo iš viso nėra), natūralizmas (kai tikima tik į tai, ką protu galima suprasti), liberalizmas (kai tikima ir taip gyvenama, kaip patiems žmonėms patinka ir nelaikoma nuodėme tai, ką bažnyčia laiko nuodėme), pagonybė (kai garbinama „tai Saulė, tai žmogus koks, tai jautis, ar medis koks“). Sakoma, kad būna ir eretikų, t. y. atsimetusių nuo religijos / LMAB RS, f. 9–3360, p. 33/. J. Pabrėža kviečia žmones toleruoti kitų tikėjimų ir netikinčių žmones, nes kiekvienas žmogus yra mūsų artimas. Kartais jam tekda užgirsti žmones su pasididžiavimu sakant, kad jie nuskriaudę katalikybės neišpažįstantį žmogų. Kai kurie manė, kad net užmušti tokį žmogų nėra nuodėmė. J. Pabrėža taip manančius bara, moko juos būti tolerantiškais. Ugdyti toleranciją kitų tikėjimų žmonėms ir vyskupai ragino kunigus. 1813 m. rašte Šeduvos dekanui vysku-